

A filozófiatörténet írásának jelen kilátásai

Az a hatalmas munka, amellyel legutóbb Bartók György ajándékozta meg az ilyenféle eseményekben érthetően szegény irodalmunkat,¹ nem jelenti pusztán hosszú évek sokszoros átgondolásának és szerető simításnak érett, formált, önálló eredményét, — pedig ez is elég volna érdemnek. Szerző — jóval többet — tudta a korszerűen igazított Hegel-féle célkitűzést vállalni és valósítani; tudta az egyetemes érvényű, öntudatos, önértékű és szabad Szellemnek provokált ellenmondásokon át haladó, izgalmas küzdelmét a magát kifejezésért úgy tükröztetni vissza, ahogy ez saját, öntudatos szabad rendszeréből, mint e küzdelem egyik fázisából, szükségkép kirajzolódhatott. Egyszerre és egyben sikerült az egyetemes szellem magát-tisztázásának következetes drámai progresszióját és a maga egyéni szellemének ebben tárgyként és alanyként való részvételét megsejtenie, tehát a lehető legtökéletesebb filozófiatörténetet valósítani.

Mindezt legjobban könyvének főrése, a Kanttal kezdődő ú. n. idealizmus kialakulásának tárgyalása mutatja és igazolhatja. Lépésről-lépésre, sehol sem az objektívitás mértékét, sem a személyek szerint alakuló történelmi kereteket meg nem sértve, Bartók meg tudja velünk a maga szemüvegén láttatni: Hogy a *Kant*tal adott elvek nélkül nincsen *Fichte*, aki — továbbmenve — először nézi egyetemes tudománynak a filozófiát (ez *Fichte* óta köteles a szellem örök rendjét *egy* alapelvől, azaz rendszerben felépíteni); másfelől — ellenmondva — az *Énnel* szembeállított *Nem-Én* levezetésének törekvése által, a kanti ismeretlan helyébe, egy (már inkább spinozai) abszolút metafizikát ültet. Hogy a magát állandóan revideáló *Schelling* immár *Fichte*n keresztül nyúl vissza *Kanthoz*, viszont — később — épen *Fichte* ellen: a maga részéről a *Nem-Én*ből vezeti le az *Ént*, (értsd: a maga természetfilozófiájából, a tudattalan észből az ideális világot, *nem* az észből a természetet). Hogy *Hegel*

¹ A középkor és újkori filozófia története, Bpest, 1935. Sylvester irod. és nyomd. int. — A könyvnek általánosabb ismertetését máshol próbálom.

előbb Fichte rendszergondolatát dolgozza ki és átveszi a Schelling-től később kifejlesztett, ú. n. identitástant (alany-Én és tárgy-Nem-Én azonságok = egy kozmikus Abszolútum = a Tiszta Ész egy-bizonyos kvantitatív indifferenciája, amely mégis a dolgokban az alany és tárgy kvantitatív differenciájává válandó), azután mégis — a saját elemeként — a platonizmus és a keresztény teológia szellemét párosítva Kant—Fichte—Schellinghez: Abszolútumnak megteszi a szellemi dialektikus önmegtalálása által eredményeződött, léttel teljes, tartalomdús Fogalmat, amivé a gondolkozás emeli a tárgyi világot (tehát a gondolkozásformák a. m. az életformák is), végül pedig a kriticizmus kanti szellemét teljesen megtagadva, a logikából — Leibnizre emlékeztető — ontológiát csinál és az öregkorában misztikus Schellingnek is ellenmondva, rendszerében az abszolút tudást (a filozófiát) a vallás fölé teszi. Hogy *Schleiermacher*, Schelling ideatanának és Platonnak is a hatása alatt, az abszolút tudást szintén az alany és tárgy egységének vallja, míg etikája Kantot állítja és — tagadja: a pedagógus *Herbart*: egyszerre Fichte-tanítvány és — kritikussá, bárha metodológiája a megelevenítet Leibniz monas-gondolatának hatását mutatja, stb.

De ugyanekkor Bartók hegeli szemüvege azt is világosan mutatja, hogyan lehetett más esetekben a Szellem magátfejlesztése a követés minden nyoma nélkül, tehát az idealizmust legmerekvebben és legteljesebben tagadva is, szükségkép szintén csak ettől a Kant-priusztól meghatározva. Ahogy pl. *Jacobi* azonnal Kant után és legélesebben a transzcendentális racionalizmus ellen esküszik az érzés- és hit-adta egyedül boldogító bizonyosságra. Ahogy *Fries* (bár később Kanthoz kapcsolódott) az ész uralmát negálva csinál a transzcendentalizmusból antropológizmust, míg aztán ezen a sínen a *Husserlt* folytató *Scheler* odáig jut, ahol nemcsak az ész helyén az érzés (Isten), hanem általában a Szellem helyén is az Élet áll. Ahogy *Beneke* — hasonlóképp a Szellem ellentétekben haladó természetétől provokáltatva, Kant sztatikus irányával szemközt-alakítja ki „természettudományos“ módszerét, amely először követeli az emberi tudat fejlődésszerű feltárását. Ahogy a Kant idealizmusától jelentett optimizmus lett szükségszerűen-akaratlanul okává *Schopenhauer* (és *E. Hartmann*) pesszimiztikus rendszerének, amely később *Nietzschét* hivatott öntudatosítani, míg nyilván az idealizmustól magától, mint elvtől laceráltatva létesült *E. von Hartmann* transzcendentálizmusa és last not least a pozitívizmus gondolatának „vallása“, azaz *Comte*, *St. Mill*, *H. Spencer* és némileg *Feuerbach* rendszere is.

Végül Bartók ama harmadik fajta haladás nyomait sem mulasztja el gondosan megvilágítani, melyeknek — a Szellem pozitív és negatív úton önfeljesztő mozgásához képest — szükségképpen a gondolkozóknak ellentét-áthidaló törekvéseiben kell megnyilvánulnia. Rámutat, miként minősítette *Fechner* egyszerű szemlélet-

különbség dolgának a materiális és szellemi világ kiélezett elkülönítését. Miként árulja el *Lotze* a maga őseiként egyszerre és úgy *Leibnizet*, *Spinozát*, *Fichtét*, a természettudományokat, hogy közben előkészítheti *Windelband* és *Rickert* értékelméletét. És miként fér meg különösen *Euckenben* (a XIX. század második felének természettudományos-pozitívista felfogása ellen szegezve) a szellem teljes érvényesítésének és, a kanti kötelesség imperatívusza mellett, az életfokozásnak követelménye is úgy, hogy egyszerre lehetett ősvé egyfelől az ú. n. újkantianizmus (*Cohen*, *Windelband*, — *Rickert*, *Böhm* stb.), másfelől az ú. n. életfilozófia irányának (*Nietzsche*, *Dilthey*, *Spranger*, *Simmel*, *Klages*, *Scheler*). — Egyébként *Bartók* — a részletezés messze vinne — hasonló világossággal rajzolja ki a szellemiség magátfejlesztő mozgásainak útvonalát az egész újkori periódusban, tehát *Descartes-től*, illetőleg *Bacon-tól* *Kantig* is

*

Pillanatig sem lehet kétségünk, hogy szerzőnk a szellemfejlesztő rendszereknek ezeket a dramatikusan kényszerű lépéslehetőségeit ugyanígy képzelte el a Szellem korszakára, tehát az általa szintén felölelt középkorra, mint ennek a gigantikus küzdelemnek egyik — előzményekkel és folytatással bíró — szakaszára vonatkozóan is. Így képzelte el, ha számolnia is kellett azzal a sajnálatos körülménnyel, hogy több okból ma, pl. a XII. század rendszeralkotásainak szabályszerű lökésekben egymást-követését nem láthatjuk világosan. Itt is tehát, azaz *Első Könyvében* (22—188. ll.), *Bartók* iparkodott az egyes rendszerektől képviselt fázisoknak előzőire, vagyis ebben az esetben az ú. n. klasszikus ókornak a megvett (és továbbvitt) pontjaira hivatkozni. A Szellem „automatikus“ lampadodromiájának megannyi következetes nyomát éri tetten: amikor a *Clemens Alexandrinus*, *Abaelard* stb. „Ész“ fogalmában a görög *Logos* egyenes folytatását ismeri fel. Amikor ennek az Ész-nek a keresztény *Hit trouvaillé-ához* való számtalanfajta viszonyulási kísérletét, egyeztetéseit a patrisztikától a skolasztikán át a renaissance-ig és különösen a XII. századtól kezdődő nagy szellemi erőfeszítésekben, ismételten úgy tünteti fel, mint egy bizonyos platonizmusnak, illetve aristotelizmusnak a mindenkori egyénektől és helyzetektől befolyásolt érvényesüléseit, azaz keresztény jogosításra való törekvéseit. Amikor az arab ú. n. kalám bölcséletet és a zsidó skolasztikát azon az alapon veszi be az európai középkor filozófiájának történetébe, hogy ezek is a neoplatonizmus és a sajátos görög aristotelizmus hatása alatt keletkezvén, közös alapon állnak a nyugati filozófiával, és így érthetően volt nyitott útjuk ennek a továbbfejlesztése felé, pl. *Aquinoi Tamás* előkészítésével stb.

Ámde ezenfelül is: főleg Bevezetésében *Bartók elvszerűen* is nem egyszer tanúsítja, hogy a magukatfejlesztő szellemi erőknak a

szellemi fejlődés eme periódusában is, természetesen csak az előzőleg adott pontok továbbvitelével, cáfolásával, vagy a két irány közt közvetítő erőfeszítésekkel lehetett manipulálni, hogy a fejlődést itt is szükségképen csak a Szellem szubsztanciális alkata, illetőleg ennek mozgástörvényei mozgathatták. Erre vall nevezetesen: hogy Bartók nemcsak a görög, hanem az ókori hindú és kínai filozófia jelentőségét, sőt nélkülözhetetlenségét is bölcsen hangsúlyozza. Hogy épen a görög filozófia korát virágkorként jellemzi az emberi gondolkodásnak történetében, amelyet eképen nyilván folyamategység gyanánt néz. Hogy végül épen ez a helyesen-látás egy olyanféle „lomposság“ páratlan látszatába is viszi, amelynél valójában mi sem áll távolabb ettől a mindig pedáns és elegáns gondolkozónktól. A korszakok felvázolása mentén t. i. (a 19. kk. II.-on) a görög filozófia két, szerinte való szakaszának jellemzése után, (a 21. lapon) önkénytelenül is a *filozófiatörténet* harmadik korszakáról beszél s ezzel minden pozitív hangsúlyozásnál jobban elárulja, hogy számára is, az ókori görög filozófia nemcsak annyi, mint a kínai vagy az ind. — azaz Szellem egy kis régi kozmoszon belül zárt, önálló és sajátkörű magátkifejlesztésének egyik példája, — hanem kvalitásához és kultúránkhoz való közelebbi viszonyának megfelelően, első-sorban a m. szerves alapja és kezdete az európai (közép- és újkori) gondolkodásnak, a mi gondolkodásunk önkifejlesztésének, s mint ilyen Bartók szerint is nyilván nélkülözhetetlen alkotó része az eme gondolkodást reprezentáló rendszerek, egyszóval a filozófia Hegel ideálja szerint való történetének.

Igy, érezzük: nem a tudomány, hanem csak sajnálatosan kényszerítő külsőségek dolga lehetett, ha szerzőnk — látva a visszamutató út elhanyagolhatatlanságát, — mégiscsak ezeknek a ténykörülményeknek relatív elhanyagolása, pusztá sejtetése mellett döntött s a tárgyalás fonálát alul „elvágtá“. Jóllehet — ami viszont a kényszerűséget illeti — a mai nehéz gazdasági viszonyok közt: mindenestre ellenzős hálátlanság volna, ha akár a kiadó Parochiális Könyvtárbizottság áldozatkészségének nem azt és úgy köszönnök, amit épen és ahogy adni oka-módja volt; akár ha elítélnék annak a szerzőnek alkalmazkodását, aki ezzel ilyen váratlan érték birtokába juttatta, mert nyilván csak így juttathatta, a magyar közönséget. Mindenesetre: Bartók a filozófiatörténetet a lassan száraz adatvázzá aszott, jegyzetekbe bugyolált mumiák galériájából könyvével az emberész heroszainak azzá az eleven és gondolatmozdító gyülekezetévé varázsolta, amivé ez csak egy méltó vitatkozó-társnak a megjelentére tud átalakulni s ezzel mindnyájunkat adósaivá tett.

*

Más kérdés, de fennmarad: vajjon teljesen így festene minden vonás a Szellem útjának közép- és újkori pályadarabján akkor is, ha az önalakításnak olyan fontos görög-római szakasza — nemcsak

vissza-visszanézve, a legfontosabb körvonalaiban, hanem — a maga részletes egészében és előlről végig-követve, — teljes frontalitással állana ottan a középkornak a tárgyalása előtt?

Annak, aki valaha próbált ilyenféle beiktatást, még csak nem is olyan érzékeny és összefüggő gondolatsorba, mint épen a Gondolat történeti fejlődésének a visszanyomozása, aligha kell sokat bizonyíttatnunk. Hinni mernők, hogy a jelentőségükhöz képest jogaikhoz juttatandó ókori próbálkozások és kezdemények nemcsak ott válnának érthetően kihatóbbakká, ahol a szerző kényszerű helyzetében „fogyasztással“ iparkodott nyomaikat „eldolgozni“, t. i. az alsó érintkezésnél. S nemcsak azt hisszük, hogy ennek az alapnak helyére-kerülése mindenki előtt világosabbá és érthetőbbé tenne mindent, amit bár Bartók maga lát, — miután a Szellem útját nem követhette teljesen a hegeli filozófiatörténet igényei szerint nyomon, (ahogy az újkori részben tette,) — legfeljebb a szakemberrel, célzásokban, lehet képes közölni. Hogy a patrisztika és skolasztika milyen hatalmas mértékben köszöni a Szellem magátfejlesztő élanját azoknak a keresztény egyéni szellemeknek, akik a végleteket és el-lentéteket egyesíteni tudó pogány görögség örökébe a — számukra lehetetlenné vált — totális gondolkodásmód kényelmes kettéosztásával léptek,² vagyis a hegeli olló egy-egy ágának tették, bár elvonás útján és leegyszerűsítve: az inkább szabadon kereső empirisztikus-idealisztikus „Platon“-t meg egy inkább dogmatikusan kötött, pozitivistá-ideológikus, de lényegében ugyanúgy félrehamisított „Aristoteles“-t. Hogy tehát — amint Bartók is jól látja — Augustinus, amikor a Hit vagy Tudás primátusának kérdésében, a primátus váltakozásait concedálja (a kijelentés és a természet igazságai; amit a kereső protestantizmus, Calvin kezdetének kell tekinteni), a lökést a pogány ész szabadságával azonosnak nézett Platonból kapta és ugyanezt a neoplatonikus—augustinikus hagyományt őrzi kezdetétől az (angol-szász) oxfordi egyetem, amely a teológiában a természet-tudományok, a matematika és fizika érvényesítését is engedélyezi és a Szellemet majdan az angol empirizmushoz lesz elvezetendő. Hogy viszont a párisi egyetem latin-katolikus szellemét csak úgy alimentálta, mint a Páduában tanult Albertus Magnus és az olasz Aquinoi Tamás rendszerét is elsősorban inspirálta: Aristoteles, (akiből persze nemcsak a Metafizikát és a Naturalis Historiát kell kiiktatnunk, hanem) aki tisztán ismeretelméletének a hamisításig leegyszerűsített vázával, mint a dogma állandóságának és változtathatatlanságának hitelesítője, volt ebben a korban Platonnal szembe kiélezve; és így tovább.

Részünkről ennek a döntő hatásnak késő visszatérését véljük,

² A keresztény „kettősségről“, szemben a görög egységgel, v. ö. Goethe Görögsége c. dolgozatomban, Acta, (sectio: Phil.—Hist. IV., 2.) Szeged, 1932., 39. 1. stb.

még jóval innen Bacon és Descartes idején is, (akiknek Platonnal való összefüggését Bartók mindenestre kifogástalanul látja), a legújabb filozófiai fordulón is megpillantandónak; sőt meggyőződésünk, hogy Bartók maga is, ha egyszer majd az ókor in extenso kiépített alapjaira áll (reméljük: *differtur nunquam tollitur*), hajlandó lesz velünk együtt *így* látni. Jelenünk életfilozófiájának, filozófiai antropológiájának és hasonló jelenségeinek fordulata ugyanis (Goethe—Schillertől, illetőleg Dilthey-től napjainkig) lényegében nem lehet egyéb, mint egy modernizált, heroikus visszatérési kísérlet a középkori rendszerekkel feladott — mert akkoriban lehetetlennek érzett — görög egységhez. Így látva azután az összefüggést, a kanti transzcendentálizmus és a német idealizmus jelentősége sem csökken, mert hiszen nézletünk szerint épen ez tudatosította szükségkép a „középkori“ külön irányoknak magukban való elégtelenségét és ez készítette volna elő — szigorú észtréningekkel — egy megfelelően korszerűsített egységben-nézésnek mai élképzelhetőségét. Másfelől viszont némileg kedvezőbb megvilágításba tolódnának el a jelzett, újabb célkitűzés, amely végeredményben nyilván arra törekszik, hogy valami módon s egy bizonyos mértékig, a szellem magátfejlesztésének egy magasabb fokán, megint „görög“ módra *egy* kézhez azaz egy rendszerben legyenek egyesítve a túlsokszor, túlélesen egymással szembeállított „Platon“ és „Aristoteles“, empirizmus és analízis, indukció és dedukció, eleven és transzcendens idealizmus, élet és ész.

De mintha egy ilyen, a görög kezdeteivel megszerzett gondolat-történet — a nagy általánosságban — még arra is mutatni látszanék, hogy *van* abban is mindenestre rend és összefüggés, milyen helyzeti, fajtájú és lelkületű egyéni szellemek által tesz meg a magát kereső Szellem egy-egy jellegzetes lépést. Világos nevezetesen, hogy a Szellem története folyamán olyan fordulatokat, amelyeket önzetlen-szabad igazságkeresés és természetes rendszerakarás jellemeznek és amelyeknél így a görögség apotiori „Platon“-oldalának a hatása legtöbbször tetten is érhető, inkább talán germán-angolszász (típusú) alkatoknak adatott effektuálniok. (Nem véletlen tehát, ha azt az irányt is, amely legújabban megint az egész emberben keresi a „tovább“-ot, Platon égisze alatt elsősorban német elmék kezdeményezték!) És következetes, ha úgy kell tapasztalnunk, hogy az olyan iránytendenciák megjelente körül, aminők ma és mindig, a kötött céltudat jegyében, eleven életelemek („természet“) feláldozásával is, elsősorban a dogmatikus-plasztikus rendtelátást ambicionálták és aminőket a szellem életharcának eddigi folyamán először legvilágosabban a hellenisztikus-római alkatgyökereire leegyszerűsített, apotiori „Aristoteles“ képviselt, — általában a „latin“ vér, olasz, francia egyéni szellemek vagy legalább ilyen kultúráknak neveltjei tevékenykedhettek. Csak olyan általánosságnál kell, minden-

esetre, maradnunk — amint hangsúlyoztuk, — amely megengedi, hogy pl. a valóságban „más“ fajhoz tartozó alkatokat is, bizonyos esetekben, érthetően másként is angazsálhattak: valami teljesen egyéni ötvözetsajátság (elfajulás, nevelés), a közviszonyok forradalmias nyomása stb. És csak azt nem szabad elfelejtenünk, hogy már kezdettől, az igazi Platonból de facto ép oly kevésbé hiányzott a formalizmus, sőt dogmatizmus, mint a valósággal volt Aristotelesből az életnek az érzéke és megbecsülése.

*

Azok előtt, akik tudják, milyen feladatot jelent egy ilyen, Hegel célkitűzése értelmében vállalt filozófiatörténet, tehát főleg és elsősorban a szerző előtt, aligha kell mentegetnünk avatatlan hozzájárulásunkat. Amit Hegellel filozófiatörténetnek szabad nevezni, az olyan kölcsönfolyamatok története, amelyekben egyfelől: az idővel különböző filozófiai rendszerekben revelálódott Szellemnek a tanulmányozása hivatott az egyéni szellemeket a maguk lényegének állandóan tisztuló öntudatára emelni; másfelől: egyedül ezek a bizonytalan és fejlődő egyéni szellemek, azaz ezeknek mindig ad hoc módosult ereje és kapacitása lehetnek képesek nemcsak indítani a magátfejlesztő, egyetemes érvényű és értékű Szellemet, hanem megértésének és meglátásának a fokát-módját is megszabni. Mi sem kényszerűbb tehát, minthogy egy ilyen elvek szerint épült, legjobb filozófiatörténet apriori tudatában legyen a hegeli, pozitívértékű ellenmondás-elv alá való tartozásának, más szóval szellemtörténeti átmenetiségének, és így ne csak engedélyezze, hanem mintegy igazolásaként várja is, hogy az értéke egy szükségkép relatív nyereség-plusz nagyságán kívül, mindig annak az ellenmondás-alkalomnak a nagyságán és megfelelő előkészítésének mértékén is leméressék, illetőleg igazoltassék, amelyet provokált, illetőleg esedékessé tett.

Ebben az értelemben tehát és azokon az alapokon, amelyeket Bartókkal együtt mi is egyedül tartunk egy modern filozófiatörténet számára elfogadhatónak, hisszük: semmivel Bartók filozófiatörténetének a jelentőségét nem jellemezhetjük volna érdemlegesebben, mint tettük annak igazolásával, hogy ez a mű, az egyéni szellem eme megnyilatkozása, valóban mozgatójává vált az egyetemes Szellem önkifejtő fejlődésének. Tehát ebben az értelemben s ezeken az alapokon kell az olvasónak is, nem a kritika, hanem ellenkezőleg a legtárgyilagosabb dicséret jeleképpen érteni, ha a fentiekben az igazi filozófiatörténetnek egy pár további aspektusára és így közvetve a magát-kereső Szellem öntudatosító törekvéseinek olyan további gazdagodására is, szerényen, rámutatni próbáltunk, amik ebben az egyszerre egyéni és egyetemes szellemfejlődést jelentő filozófiatörténetben, sok más mellett, már benne rejlenek vagy általa lettek új rendszerekbe nőni alkalmasakká.

Marót Károly